

ՀԱՅԿ ՄԵԼԻՔՈՆՅԱՆ

ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄԱՍԻՆ*

Ինչպես շուտով կտեսնենք, ԺԲ դարից մեզ հասած և Միքայել Ասորու գրչին պատկանող ասորական ձեռագրերից մեկում պահպանվել է Ագաթանգեղոսի պատմության այնպիսի համառոտ ասորերեն թարգմանությունը, հայկական վաղ շրջանի մի խմբագրությունից, որի հայերեն սկզբնաղբյուրը մեզ չի հասել. այս տեսակետից ուրեմն ասորերեն այս թարգմանությունը բացառիկ արժեք է ներկայացնում⁵²:

Նախ ասենք, որ մասնագետների համար զարմանալի էր թվացել այն հանգամանքը, որ հայ ժողովրդի քրիստոնեություն ընդունելու, այսինքն Դարձի պատմությունը շարադրող Ագաթանգեղոսի գրքում ոչ մի ակնարկ անգամ չկա Ադդա կամ Թադեոս առաքյալի Հայաստանում քարոզելու, այնտեղ գործելու ու նահատակվելու մասին: Պատմաբաններից ոմանք նման լուրջությունը վերագրել են այն իրողությանը, որ իբր թե այդ ձևով չեն ուզեցել նսեմացնել Գրիգոր Լուսավորչի հեղինակությունը: Ուրիշները ենթադրում են, որ Ագաթանգեղոսի պատմության հիմքում ընկած է Գրիգոր Լուսավորչի Վարքը, ուստի նման մի երկում կարիքը չի զգացվել Թադեոս առաքյալի մա-

սին խոսելը կամ գրելը: Նման ենթադրությունները մեր կարծիքով անհիմն են և իրականության չեն համապատասխանում, որովհետև Գրիգոր Լուսավորչին որպես Թադեոս առաքյալի գործի շարունակողի ներկայացնելը ոչ թե նսեմացում կլիներ, այլ մեծարում, մանավանդ, որ Թադեոս առաքյալը ըստ այդ ավանդության Հայաստան էր եկել Քրիստոսի խոստումի համաձայն: Գրիգոր Լուսավորչին Թադեոս առաքյալի հետ միասին այդ նպատակի իրագործման հետ կապելը, հայ եկեղեցու հեղինակության բարձրացման ու առաքելական Աթոռ լինելու պատվի համար, լավագույն միջոց կարող էր հանդիսանալ: Բայց այդ ինչպե՞ս է, որ Ագաթանգեղոսի Պատմություն հայոցի մեջ նման վկայություն կամ հատված չկա: Մեր կարծիքով, այդ պակասը պիտի բացատրել նրանով, որ մեզ հասած Ագաթանգեղոսի Պատմությունը խմբագրվել է այնպիսի մի ժամանակ, երբ նման հարցերը առանձին նշանակություն չեն ունեցել, այսինքն մինչ 451 թ. Քաղկեդոնի ժողովը: Որովհետև այդ ժողովից հետո է, որ միջեկեղեցական հարաբերությունները այնպիսի լարվածության էին հասել, որ եկեղեցիների բաժանման պատճառ էին դարձել, և հայ եկեղեցին, բնականաբար, առնվազն ինքնապաշտպանության նպատակով էլ պիտի հենվեր իր առաքելականությունն ու ինքնուրույնությունը հաստատող ավանդությունների ու փաստերի վրա: Ահա Ե դարի վերջերին հայ եկեղեցին, օգտվելով երկրի ներսում իրեն ու

* Ծարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1978 թվականի № Է-ից:

⁵² Ագաթանգեղոսի ասորերեն համառոտ թարգմանության վերաբերյալ մեր այս հատվածը տպվել է «Լրաբեր»-ում: Տե՛ս Հ. Մելքոնյան, Ագաթանգեղոսի ասորերեն համառոտ թարգմանությունը, «Լրաբեր», № 8, 1978:

ծողովրդի համար ստեղծված քաղաքական նպատակով պայմաններից, ուղիներ է ուղղում հայ մշակույթի ամրոցը հանդիսացող իր այդ կազմակերպության դիրքերն ու հիմքերը ամրացնել: Այդ ուղիներից մեկն էլ լինում է այն, որ Ագաթանգեղոսի Պատմությունը հայոցը երկրորդ անգամ է խմբագրվում: Առաջին խմբագրությունը, որ մեզ հասած օրինակն է, ինչպես ագաթանգեղոսագետներն էլ ցույց են տվել, խմբագրվել է Ե դարի առաջին կեսին Մեսրոպ Մաշտոցի կամ, մի քիչ ավելի ուշ՝ նրա աշակերտներից՝ Կորյունի կամ մի ուրիշի կողմից: Իսկ ասորերենի թարգմանության համար սկզբնաղբյուր ծառայած Բ խմբագրությունը Ե դարի վերջերից է:

Բայց եղել են բանասերներ, որոնք կարծել են, որ Ագաթանգեղոսի Պատմությունը հայոցը սկզբում Դ դարում է նախ շարադրվել ասորերեն և ապա միայն Ե դարում այն թարգմանվել հայերեն ու խմբագրվել: Այսպես 1888 թ. Պոլ դը Լագարդը վերահրատարակել է Ստիլտինգի 1762 թ. տված Ագաթանգեղոսի հունարեն մի տարբերակը⁵³, և իր առաջաբանում այն միտքն է հայտնել, որ Ագաթանգեղոսի Պատմությունը հայոցը առաջին անգամ գրվել է ասորերեն, և մեզ հասած մյուս օրինակներն ու թարգմանությունները ասորերենից թարգմանություններ են⁵⁴:

Միևնաբան հայերից Բ. Տաշյանն իր «Ագաթանգեղոս առ Գեորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ագաթանգեղեայ գրոց» երկում⁵⁵ կանգ է առել այդ հարցի վրա և ցույց տվել, որ Լագարդի հրատարակած հունական տարբերակի ասորական հետքերը այնքան չնչին են ու աննշան, որ ճիշտ չէր լինի Ագաթանգեղոսի սկզբնագիրը ասորերեն համարել, և նա բազում փաստերի հիման վրա եկել է այն եզրակացության, որ Ագաթանգեղոսի Պատմությունը առաջին անգամ գրվել է հայերեն և միայն հետո է, որ հայերենից այլ լեզուների է թարգմանվել⁵⁶: Իր աստիճանական հաստատելու համար նա վկայակոչում է նաև Ը դարի ասորի հեղինակ Գեորգ արաբաց եպիսկոպոսի մի նամակը⁵⁷: Խընդ-

րո առարկա այս նամակը նա գրել է հուլյանի 1025 թ. (մ. թ. 714 թ.)՝ պատասխանելու համար Անաթ կամ Իննաթ քաղաքի ասորի քահանա Յեշուի հարցերին: Նրա ինը հարցերին նա պատասխանել է ինը գլխից քաղկացած մի նամակով, որի Ե գլուխը կամ Ե հարցը Գրիգոր Լուսավորչին է վերաբերում:

Այդ գլխի առաջին բաժնում այս Գեորգ եպիսկոպոսը Գրիգոր Լուսավորչի մասին կենսագրական տեղեկություններ է տալիս՝ օգտվելով, ինչպես ինքն է ասում, «Գրիգորի Վարքից»⁵⁸: Երկրորդ բաժնում նա այդ Վարքից հատվածներ է արտագրել: Երրորդում՝ փորձել է տարբեր վկայությունների միջոցով ճշտել Գրիգոր Լուսավորչի ապրած ժամանակը: Չորրորդ բաժնում էլ Գեորգ Ասորին գրել է հայերի ու ասորիների պատարագի արարողության, ծիսական տոնակատարությունների միջև եղած տարբերությունների մասին: Ահա այս նամակը քննելուց հետո հայր Տաշյանը գրում է. «Այս նամակիս արժեքն ոչ այնչափ այն է՝ որ նոր ծանոթութիւն ու նոր լոյս կը տեսնուի Ագաթանգեղեայ պատմութեան վրայ, այլ այն, որ ըստ բովանդակի նպատաւատոյց կ'ըլլայ մեզ Ագաթանգեղեայ աղբերաց քրկնութեանը»⁵⁹, և շարունակելով իր հետազոտությունը հայ գիտնականը գալիս է հետևյալ եզրակացության. «Գեորգայ տեսածը չէր այժմու յունարէն Ագաթանգեղոսն, որ լոյս թարգմանութիւն է հայոյն, վասն զի արդէն ցայժմ ըստածներէն ակնբանդիման է՝ որ այն ասորին լեական երբեմն կը տարբերէր լ'Ագաթանգեղեայ, և կամ ըսենք՝ չէր այն ասորի բնագիրն արդի քաղաղրեայ Ագաթանգեղոսին, այլ նախնական Ագաթանգեղոսներէն մին»⁶⁰:

Այսպես, ուրեմն, դեռ այն ժամանակ հայր Տաշյանը ենթադրում էր, որ եղել է նաև Ագաթանգեղոսի Պատմության մի այլ խմբ-

⁵³ Paul De Lagarde, *Agathangelus and die Akten Gregors von Armenien*, Göttingen, 1888.

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 127—129:

⁵⁵ Վիեննա, 1891:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 38:

⁵⁷ Նամակն առաջին անգամ հրատարակել է Լագարդը Բրիտանական թանգարանի № 860-ի ասորերեն ձեռագրից (Add. 12154) *Analecta Syriaca*, Leipzig, 1858: Առաջին անգամ այն գերմաներեն է թարգմանել Ռիսելը: Կառույցը տվել է նամակի առաջին և

հինգերորդ գլուխների անգլերեն թարգմանությունը. տե՛ս V. Rysel, *Ein Brief Georgs, Bischofs der Araber*, Gotha, 1883: B. Cowper, *Syriac miscellanies*, London, 1861. Գ. Գարիտը իր *Documents pour l'étude du livre d'Agathange* (Vaticano, 1946) աշխատության մեջ տվել է Ե գլխի ասորերեն բնագիրն ու լատիներեն թարգմանությունը, միայն այն տարբերությամբ, որ ելնելով բնագրի ներքին բովանդակությունից այն չորս մասի է ստորաբաժանել (տե՛ս նույն տեղում, էջ 408). Նամակի աշխարհարար թարգմանությունը տե՛ս Հ. Մելքոնյան, Հայաստան, էջ 190:

⁵⁸ G. Garitte, *Documents*, p. 37.

⁵⁹ Զ. Տաշյան, Ագաթանգեղոս առ Գեորգայ, էջ 38:

⁶⁰ Նույն տեղում:

բազրությունը, որը մեզ չի հասել, և որից էլ օգտվել է Գեորգ արաբաց եպիսկոպոսը իր նամակը գրելիս:

Ագաթանգեղոսագիտության այս հարցի լուսաբանման գործին իր անգամահատելի ծառայությունն է մատուցում խոշոր հայագետ Նիկողայոս Մառը, երբ Եգիպտոսի Սինայի անապատի ս. Կատարինեի վանքից, Թ դարի արաբերեն № 460 ձեռագրից, հայտնաբերում է Գրիգոր Լուսավորչի արաբերեն մի Վարքը և այն հրատարակում շատ ուշագրավ մի ուսումնասիրությամբ⁶¹: Քննելով այն, նա ցույց է տվել, որ այս Վարքը թարգմանվել է հունարենի այնպիսի մի օրինակից, որի հայկական սկզբնագիրը մեզ չի հասել: Իսկ ինչ վերաբերում է Գեորգ արաբաց եպիսկոպոսի նամակին, նա եզրակացրել է, որ նրա ձեռքի տակ եղել է այս խմբագրության հունարեն թարգմանությունը⁶²:

Ն. Մառի այս եզրակացությունը ավելի հաստատուն հիմքերի վրա դրեց եվրոպացի ագաթանգեղոսագետներից Ժ. Գարիտը, երբ հրատարակեց իր հայտնաբերած Ագաթանգեղոսի Պատմության հունարեն մի նոր տարբերակը⁶³:

Ուշագրավ է այն, որ Ն. Մառի ու Ժ. Գարիտի հրատարակած երկու այս խմբագրություններն էլ Ժ. Գարիտի և ապա Ն. Ալինյանի կողմից «Վարք» են անվանվել:

Ագաթանգեղոսագիտության այս հարցերի լուսաբանման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև այն, երբ Ա. Տեր-Ղևոնդյանն էլ հրատարակեց Սինայի անապատի ս. Կատարինեի վանքի արաբերեն № 395 ձեռագրից⁶⁴ գտնված Գրիգոր Լուսավորչի արաբերեն մի այլ Վարքը, որը, ինչպես գիտնականն է ցույց տալիս, դարձյալ թարգմանվել է հունարենից⁶⁵:

Զարմանալիս սակայն այն էր, որ ձեռագրերում, բացի Գեորգի նամակից, հայտնաբերվել ու հրատարակվել էին Ագաթանգեղոսի Պատմության կամ Գրիգորի Վարքի հունարեն, արաբերեն, լատիներեն, վրացերեն, եթովպերեն և այլ լեզուներով թարգմանությունները, բայց ասորերենը, հուկանակ մասնագետների որոնումների, չկար և չկար: «Նեստորական պատմություն» անունով աշխատության մեջ գտնվեց Գրիգոր Լուսավորչի մի շատ համառոտ Վարքը ևս,

որն իր բովանդակությամբ դարձյալ որոշ տարբերություններ ուներ, բայց ընդհանուր գծերով ավելի մոտիկ էր կանգնած Գեորգի նամակին⁶⁶: Դեռ այս Վարքի ու Գեորգի նամակի հայերեն թարգմանությունները հրատարակելիս գրել էինք, որ դրանց մեջ պահպանվել են Գրիգորի Վարքի նախնական խմբագրություններից մեկի ընդհանուր գծերը⁶⁷:

Այս կապակցությամբ հետաքրքրական էր, որ Ժ. Գարիտը 1965 թ. Մակեդոնիայում գտնվող Օբրիդայի ազգային թանգարանից հայտնաբերում է ու հրատարակում Գրիգորի Վարքի հունարեն մի նոր, այլ խմբագրություն, որը, ինչպես ինքն է ցույց տալիս, կապ ունի Գեորգի նամակի հետ, և եթե Գեորգ արաբաց եպիսկոպոսը այդ նամակը գրելիս ոչ միայն օգտվել է այդ տարբերակից, այլ նաև որոշ հատվածներ ընդօրինակել է⁶⁸, անշուշտ ասորերեն մի օրինակից:

Այս բոլորը վկայում էին այն մասին, որ եղել է ասորերեն լեզվով Գրիգորի Վարքի մի հին թարգմանություն և օրերից մի օր կարող էր հայտնաբերվել այն: Այդ ուղղությամբ, կարելի է ասել, առաջին քայլը կատարվեց, երբ եվրոպացի գիտնականներից Մ. վան Էսբրոեքը Երուսաղեմի Հակոբիկյան ասորիների սուրբ Մարկոս վանքի ատրատառ արաբերեն (Քարշունի) մի ձեռագրից հրատարակեց «Հայոց կաթողիկոս սուրբ Գրիգորի Վարքը» աշխատությունը⁶⁹:

Հետաքրքրականն այն էր, որ այդ ձեռագրում տեղեկություն կար այն մասին, որ Գրիգորի Վարքի վերոհիշյալ թարգմանությունը կատարվել էր 1178 թ. մի ձեռագրից, մի փաստ, որը հաստատում էր, որ մինչ Ժհ դարը եղել է այդ Վարքի մի հին ասորերեն թարգմանությունը, և դա անշուշտ ավելի է ոգևորում եվրոպացի հետազոտողին, և նա այդ ուղղությամբ շարունակում է իր պրպտումները, որոնք և հաջողությամբ են պսակվում, և ի վերջո Դամասկոսի պատրիարքության պատկանող 12/18 ասորական 1184 թ. կամ 1185 թ. մի ձեռագրից գտնում է Գրիգորի Վարքի ասորերեն հա-

⁶¹ Addai Scher, Histoire Nestorienne (Chronique de Seert). „Patrologia Orientalis“, Paris, 1908, p. 217: Այս Վարքի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս 4. Մեթոդյան, Հայ-ասորական, էջ 188:

⁶² Նույն տեղում, էջ 189:

⁶³ G. Garitte, La vie grecque inédite de St. Grégoire d'Arménie. „Analecta Bollandiana“, t. 83, f. 3-4, 1965.

⁶⁴ M. van Esbroeck, Un nouveau témoin, du livre d'Agathange, „Revue des Etudes Arméniennes“, t. VIII, Paris, 1971, pp. 13-167.

⁶¹ Н. Мэпп, Крещение Армян, Грузин, Абхазов и Алапов святым Григорием, СПб, 1905.

⁶² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 64:

⁶³ G. Garitte. Documents.

⁶⁴ Ձեռագիրը 1828/1829 թ.:

⁶⁵ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Ագաթանգեղոսի արաբական նոր խմբագրությունը, Երևան, 1968, էջ 28:

մատուտ մի հին թարգմանությունը, և այն իրեն տրամադրված լուսանկարների հիման վրա հրատարակում է, ասորերեն բնագրին կցելով իր ֆրանսերեն թարգմանությունը⁷⁰։ Իսկ ինչ վերաբերում է ձեռագրի հետ կապված մանրամասնություններին, նա իր առաջաբանում գրում է, որ, հեմվելով Սեբաստիան Բրոքից ստացած մի մամակի (4, VII, 1972) տվյալների ու ձեռագրական որոշ փաստերի վրա, եկել է այն եզրակացության, որ ասորերեն վերոհիշյալ ձեռագիրը պատկանում է մեզ հայտնի ասորի պատրիարք ու պատմաբան Միքայել Ասորու գրչին⁷¹։ Իսկ կանգ առնելով ասորերեն այս թարգմանության վրա նա ցույց է տալիս, որ այն կատարվել է հայկական այնպիսի մի սկզբնագրից, որի հայերեն օրինակը մեզ չի հասել։ Իսկ թե ասորերենը ե՞րբ է հայերենից թարգմանվել, այդ մասին Մ. վան Էսբրոեքը ոչինչ չի ասում իր առաջաբանում։ Ինչպես մի քիչ հետո կտեսնենք, փաստերը խոսում են այն մասին, որ ասորերենի այս խմբագրությունը Ը դարից, այսինքն Գեորգ Ասորու մամակից հետո է կազմված։ Իսկ անդրադառնալով հայկական այդ խմբագրությանը, նա եզրակացրել է, որ այն կազմված կլիներ մ. թ. 604—610 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանում, այսինքն այն ժամանակ, երբ Հովհանն Կաթողիկոսը, թողնելով Ավանի իր կաթողիկոսանիստ Աթոռը, պարսիկների հաղթական արշավանքից փախչելով գնում է Կարին-Թեոդոսիոպոլիս քաղաք։ Մ. վան Էսբրոեքը այս եզրակացության է եկել, նկատի ունենալով այն փաստը, որ Զ դարի վերջերին և է դարի սկզբներին քաղկեդոնական դավանանքը ընդունած հայերի ազդեցությունը Հայաստանում ուժեղացել էր և նրանք բյուզանդացիների օգնությամբ ու Հովհանն Եպիսկոպոսի գլխավորությամբ 590 թ. Ավանում, որն այն ժամանակ Բյուզանդական Կայսրության քաղաքական ազդեցության ներքո էր գտնվում, Դվինի հայրապետական Աթոռին քաղված Մովսես Բ Եղիվարդեցի կաթողիկոսին հակառակ, որը պարսկական բաժնում էր, ստեղծեցին երկրորդ հակաթոռ կաթողիկոսությունը։ Եվրոպացի գիտնականի համար մեծ եզրակացության հիմք է հանդիսացել նախ այն փաստը, որ Հերակլ կայսրը (610—641 թթ.) Թորդանում հուլակայ եկեղեցի է կառուցել Գրիգոր Լուսավորչի մշխարհների վրա, որոնք Զեմնո կայսեր ժամանակ գտնվել էին

ինչ-որ Ամրա (Գառնիկ) հովվի կողմից ու այնտեղ բերվել։ Նրան այդ միտքը թելադրել է նաև այն, որ այս խմբագրության մեջ Հոփսիսիանց կույսերը, որոնք թվով յոթանասուն էին, Հոռմից, ինչպես մեզ հայտնի է, ոչ թե Վաղարշապատ են գալիս⁷², այլ Հայաստան գալով երկուսի են բաժանվում։ Նրանցից քառասունը գնում ու բնակություն են հաստատում Դվինի դիմաց գտնվող մի ավերակ հնձանում, իսկ մնացած երեսունը գնում է Բերգար քաղաքի մոտակայքում գտնվող Ավանում ու այնտեղ էլ ապրում⁷³։ Մ. վան Էսբրոեքը իր ծանոթագրության մեջ անդրադառնալով «Ավանին» ու «Բերգար» տեղանուններին գտնում է, որ «Ավանին» մեզ հայտնի «Ավանն» է, որը, ինչպես ինքն է ասում, շատ դյուրին կարող էր ասորերենում աղավաղվելով փոխվել «Ավանանի»⁷⁴։ Իսկ ինչ վերաբերում է «Բերգարին», ապա նա եզրակացնում է, որ դա անկասկած «Բերդ Արինն» է, այսինքն Արին բերդը՝ Էրեբունին⁷⁵։ Մեր կարծիքով, խոսքը այստեղ ոչ թե Բերդ Արինի կամ Արին բերդի մասին է, այլ Բերկրացվոց երկրի կամ գավառի։ Ահա թե ինչ է գրում ակադ. Ս. Երեմյանը Բերկրացվոց գավառի մասին իր աշխատության մեջ. «Բերկրացվոց գավառը դա «Կրետաց գաւառ»-ն է. «Կալումերիկ-բաղ լեռան (2250) արևմտյան փեշերին գտնվող լեռնանցքը, որտեղով անցնում է Զուլամերկից դեպի Նորդուգ (այժմ՝ Մամուրեթուրեսաթ) տանող ճանապարհը։ Կրետաց լեռնանցքը գտնվել է Թովմա Արծրունու (III, ԻԺ, էջ 260) մոտ հիշվող Կրետաց գավառում, որ համապատասխանում է ասորա-բաբելական արձանագրությունների Kirrari երկրին և համապատասխանում է «Պատմութիւն արքոց Հոփսիսիանց» վարքի «Բերկրացւոց գաւառ-ին (ճիշտ ընթերցումը պիտի լինի՝ Բերկր(երե)ացւոց գաւառ)։ Կրետաց-Կիրրուրի գավառը տեղադրվում է Լեվին-սու գետի հովտում»⁷⁶։

Այսպես Գրիգոր Լուսավորչի Վարքի ասորերեն այս թարգմանության վրա մանրամասն կանգ ենք առնում, որովհետև այն իր մեջ պարունակում է այնպիսի արժեքավոր վկայություններ, որոնք չեն պահպանվել կամ չեն եղել մեզ հասած Ագաթանգե-

⁷⁰ M. van Esbroeck, Le résumé Syriac de l'Agathange, Bruxelles, 1977, "Analecta Bollandiana", t. 95, fasc. 3—4. p. 291.

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 292:

⁷² Ագաթանգեղայ Պատմութիւն հայոց, աշխտմբ. Գ. Տեր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց, Տիփլիս, 1909, գլ. ԺԳ, § 150, էջ 85:

⁷³ M. van Esbroeck, Le résumé, p. 293, n. 1.

⁷⁴ Նույն տեղում։ Ավանն էլ նրան հուշում է այդ միտքը:

⁷⁵ Նույն տեղում:

⁷⁶ Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 61:

դոսի Պատմության կամ Գրիգորի Վարքի և հայերեն օրինակի և այլ լեզուներով եղած թարգմանությունների մեջ: Հատկապես եզակի նշանակություն է ներկայացնում մեզ համար այն հատվածը, որտեղ գրված է այն մասին, թե ինչպես մինչ Գրիգոր Լուսավորչի քարոզությունը Հայաստանում գործել ու նահատակվել է Թադեոս առաքյալը, մի վկայություն, որը մեր կարծիքով պետք է անկայման մաս կազմած լիներ Ագաթանգեղոսի Պատմության, և զարմանալի ձևով այն պակասում էր. ահա այդ պակասը լրացնում է ասորերեն այս աղբյուրը, որը սկսում է Թադեոս առաքյալի այդ հատվածով և վերնագրված է այսպես. «Եվ դարձյալ հայերի կաթողիկոս սուրբ Գրիգորի պատմությունը, որը քարոզեց Հայաստանում և ետ դարձրեց դեղի (Տիադա-շիադա) մոլորությունից ու կոտրեղի (ptakra-պտակրա) պաշտամունքից դեպի խաչի ճշմարիտ իմացության ու խաչի պաշտամունքին»:

(1) «Հայաստանում կար մի թագավոր, որը Սանատրուկ էր կոչվում, Եդեսիայի Արգար թագավորի քրոջ տղան, նրա, որը Բրիստոսին նամակ էր գրել: Նրա կապակցությամբ ասում են, որ Դավիթ թագավորի ու մարգարեի ցեղից էր: (2) Կամ Հայաստանի թագավոր այս Սանատրուկի օրոք, Լեբեն, Թադեոս անվանվածը, այսինքն Արդան, եկավ (Հայաստան). նա նրանց քարոզեց հավատի խոսքը, և Սանատրուկը՝ Արգարի քրոջ տղան, նրան ընդունեց: (3) Երբ հայոց իշխանները⁷⁷ իմացան այդ, հավաքվեցին, գնացին նրա մոտ և ասացին. «Դու իրավունք չունես քո հայրերի աստվածներին լքելու»: Եվ նա կատարեց նրանց կամքը և վերադարձավ իր նախկին մոլորության: (4) Ինչ վերաբերում է Ադդային, նրան քարձարացրին մի բլրի վրա և այնտեղ էլ նրանց կողմից նահատակվեց և թաղվեց հավատացյալ մարդկանց կողմից: Երկար ժամանակից հետո մահացավ Սանատրուկը: Նրանից հետո թագավորեց Արտաշեսը (Արտաշեսը), և նա էլ մահացավ»⁷⁸:

Թադեոս առաքյալի Հայաստանում քարոզելու ու նահատակվելու պատմության անկախությունը այստեղ վկայում է այն մասին, որ ասորերենի այս համառոտ թարգմանության համար սկզբնաղբյուր հանդիսացած հայկական վաղ շրջանի այդ խմբա-

գրության մեջ, որը դժբախտաբար մեզ չի հասել, եղել է այս ավանդությունը, և ուրախալի է, որ այսօր ասորերենի այս թարգմանության շնորհիվ հնարավոր է այն վերականգնել:

Այժմ հարց է առաջանում, երբ կարող էր կազմված լինել հայկական այս խմբագրությունը: Եթե, ինչպես մասնագետներն են կարծում⁷⁹, և ինչպես գրել ենք արդեն, Ագաթանգեղոսի Պատմության մեզ հասած խմբագրությունը Մեսրոպ Մաշտոցի կամ նրա աշակերտներից մեկի ձեռքով է կատարված, Ե դարի առաջին կեսին, ապա այս խմբագրությունը ավելի ուշ է կազմավորվել. ասում ենք այդպես՝ նկատի ունենալով ասորերեն բնագրի մեջ պահպանված վերջին տեղեկությունները. նախ ծանոթանալ այդ վկայություններին. ահա այդ հատվածը. «297. Զենոն կայսեր ծամանակ մի քարեպաշտ արեղա (abila-արիլա) կար Ամրա անունով: Մի տեսիլքում նրան ասվում է, որ նա գնա Դարանալիոս (Դարանալի)⁸⁰, այն լեռան վրա, որն այնտեղ է գտնվում: 298. Այնտեղ գտիր այն քարայրը, ուր լույսի ճառագայթներ կան, հանիր այնտեղից հայ Գրիգորի մարմինը, այն վերցրու ու տար Եկեղիս (Եկեղեցաց գավառը)⁸¹, նրան թաղիր այնտեղ և վրան էլ

⁷⁹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Ագաթանգեղոսի արարական մոր խմբագրությունը, էջ 11:

⁸⁰ «Բարձր Հայքի 1-ին գավառը, 3400 քառակուսի կիլոմետր տարածությամբ: Գավառի կենտրոնն էր Անի»՝ Եփրատ գետի աջ ափին, և նրան կցված Կամախը՝ նույն գետի ձախ ափին, որտեղ գտնվում էին Արշակունի թագավորների տոհմական դամբարանները: Անի նախաքրիստոնեական Հայաստանի կրոնական կենտրոնն էր. այնտեղ էր գտնվում Արամազդի մեհյանը:

Այս գավառումն էին գտնվում Թորդան, Մանեայայրք վայրերը և Սեպուն լեռը: Տե՛ս Ա. Երեմյան Հայաստանը, էջ 49: Արշակունիների տոհմական դամբարանը հանդիսացող Դարանալիում Գրիգոր Լուսավորչի նշխարների անկախությունը, մեր կարծիքով, պատահականություն չի եղել, որովհետև մեզ հասած ասորերեն խմբագրության մեջ Գրիգոր Լուսավորչի հայր Անակը ներկայացված է որպես հայոց Խոսրով թագավորի եղբայրը, այսինքն քրիստոնեություն ընդունած Տրդատ Գ-ի հորեղբոր որդին: Տե՛ս M. van Esbroeck, Le résumé, p. 294.

⁸¹ «Բարձր Հայքի 4-րդ գավառը, այժմյան Երզնկայի շրջանը, հուն. Ἀχιλίσσης, լատ. Acilisenae: Այս գավառը կոչվել է նաև Անահուական (հուն. Ἀναΐτις γῶραι), Երիզա կամ Երեզ (այժմ՝ Երզնկա) ավանում գտնվող Անահիտի հռչակավոր տաճարի անունով: Անտիկ հեղինակների Ակիլիսենեն ընդգրկում էր նաև Դարանալի գավառը:

⁷⁷ «Malka-մալկա» — նշանակում է և՛ թագավոր, և՛ իշխան, և՛ խորհրդակց, տե՛ս J. Payne Smith, A compendious Syriac dictionary, Oxford, 1957, p. 277: Այստեղ օգտագործված է այն «իշխան» իմաստով:

⁷⁸ M. van Esbroeck, Le résumé, pp. 293—294.

եկեղեցի կառուցիր: 299. Դրանից հետո երբ մա գնաց այնտեղ ու գտավ (մարմինը)», այն մեծ պատվով տեղափոխեց Թորոն⁸², և դրա համար ամբողջ Հայաստանը շատ ուրախացավ, և նրան թաղեցին իր որդիների կողքին, որոնք այնտեղ էին թաղված, և նրանց վրա մի հոյակապ եկեղեցի կառուցեցին: 300. Եվ Հերակլիոս կայսեր ժամանակ⁸³ մա ուղարկեց, որ այդ քաղաքը գրավեն և նրա (գերեզմանի) վրա հոյակապ եկեղեցի կառուցեն: Սուրբ Գրիգորի աղոթքներով, բոլոր սրբերի և հատկապես Աստվածամայր Մարիամի միջնորդությամբ (Kana-քանա), թող Տերը թողություն ընդհի (մեր մեղքերին) ու հաստատ պահի սուրբ եկեղեցու զավակներին, ամեն:»

«Ավարտվեց սուրբ Գրիգորի պատմությունը, որը քարոզեց Հայաստանում: Թող նրա աղոթքը մեզ հետ լինի. ամեն»⁸⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, Հերակլ կայսրի մասին եղած վերջին այս վկայությունը մտածել է տալիս, որ Ագաթանգեղոսի Պատմության կամ Գրիգորի Վարքի մեզ չհասած հայկական խմբագրությունը է դարձրել է կազմավորվել: Սակայն ուշադիր մտեցումը մեզ այլ ենթադրության է տանում, կարծեք վերջին այդ տողերը արհեստականորեն են միացվել ընդհանուր բնագրին՝ մեծարելու համար բյուզանդական այս կայսրին, անկասկած կատարված նրան համակիր կամ նրա գործունեության կողմնակից ինչ-որ գրչի կողմից: Հետագայում են ավելացված այս տողերը, ասում ենք՝ մկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ մինչ այդ խոսվում է այն մասին, որ Զենոն կայսեր ժամանակ (477—491 թթ.) Գրիգոր Լուսավորչի նշխարները, ինչպես տեսանք, մեծ հանդիսություններով Թորոն էր տեղափոխվել հուրախություն ամբողջ հայ ժողովրդի, այնտեղ էր թաղվել և գերեզմանի վրա էլ հոյակապ եկեղեցի կառուցվել: Այժմ հարց է առաջանում, Ե դարի վերջերին կառուցված այդ հոյակապ եկեղեցին Հերակլ կայսրի ժամանակ ինչ էր եղել, արդյո՞ք հարյուր կամ մի քիչ ավելի տարիների ընթացքում այն ավերվել կամ կործանվել էր: Համեմայն դեպ աղբյուրը այդ մասին ոչինչ չի ասում, այլ ընդհանրապես՝ այնպես է ներկայացնում, որ իբր առաջին

անգամ է, որ Հերակլ կայսրի հրամանով Գրիգոր Լուսավորչի գերեզմանի վրա հոյակապ եկեղեցի է կառուցվում: Մի փաստ, որը նախկին վկայության հետ չի համընկնում: Ուստի պիտի մտածել, որ այդ հատվածը է դարձրել է ավելացված, և մինչ այդ եղել է մեզ չհասած հայկական այդ խմբագրությունը: Եվ, ինչպես մի քիչ հետո կտեսնենք, հետագայում այլ հատվածներ են ավելացվել այս սկզբնաղբյուրի վրա: Բայց հարց է առաջանում, ե՞րբ էր կազմվել առաջին անգամ մեզ չհասած հայկական այս խմբագրությունը:

Քաղկեդոնի 451 թ. ժողովից հետո կայսրության մեջ հակաքաղկեդոնականների դեմ հարուցված ծանր հալածանքներն ու ճնշումները քայքայել էին երկրի քաղաքական միասնությունն ու տնտեսական կյանքը: Ահա այդ անել դրությունից դուրս գալու նպատակով Զենոն կայսրը վերջ է տալիս այդ հալածանքներին ու ճնշումներին և հաշտեցման ուղիներ է որոնում, միասնությունը վերականգնելու նպատակով: Եկեղեցական քաղաքականության մեջ նման վերափոխությունը հակաքաղկեդոնական տարրերի ու եկեղեցիների նկատմամբ, որոնք հակառակորդների կողմից «միաբնակ»⁸⁵ էին անվանվում, ահա նրանք էլ աշխուժացնում են իրենց գործունեությունը և առիթից օգտվելով աշխատում իրենց եկեղեցիների հիմքերն ավելի ամրացնել, իրենց ազդեցությունն ու հեղինակությունը հավատացյալների լայն զանգվածներում տարածել ու քարծրացնել, և այդ նպատակի համար ուղիներ են որոնել. այդ գործում, ինչպես ցույց են տալիս դեպքերի նկարագրությունները, կարևոր նշանակություն են առանում այն փաստերն ու ավանդությունները, որոնք տվյալ եկեղեցին կապում էին առաքյալների անմիջական քարոզության հետ: Հայ եկեղեցին ևս, որը կանգնած էր հակաքաղկեդոնական շարժման առաջավոր գծերից մեկում, բնականաբար ինքը ևս իր հեղինակության ու դիրքի ամրացման հա-

Այս գավառումն էին, բացի Երիզայից, Մումիան (2րդն, միմի) քաղաքը և Թիմ ավանը: Եկեղեցի գավառի տարածությունն է շուրջ 2250 քառակուսի կիլոմետր: Տե՛ս Ս. Նրեմյան, Հայաստանը, էջ 50:

⁸² «Այժմ էլ մույն անունով գյուղ»: Նույն տեղում, էջ 58:

⁸³ 610—641 թթ.:

⁸⁴ M. van Esbroeck, Le résumé, pp. 356—357.

⁸⁵ Կարծում ենք, որ հայ եկեղեցին «միաբնակ» անվանելը իրականությանը չի համապատասխանում, որովհետև «միաբնակություն» հասկացության մեջ ծխտվում է Բրիստոսի աստվածային կամ մարդկային բնություններից մեկը, ինչպես, օրինակ, եվտիքյաններն էին անում. այդ ուսմունքի հետևորդները Բրիստոսի մեջ ծխտում էին մարդկայինը: Բայց հայ եկեղեցին և այդ դավանանքի հետևորդները նման ծխտման չեն ձգտում, այլ, ընդհանրապես, Բրիստոսի երկու այդ բնությունները տեսնում են մեկ, անքակտելի միացության, մեկ բնության կապակցության մեջ: Այս առումով հայ եկեղեցին «միաբնակ» անվանելը ճիշտ չէր լինի:

մար շարժվեր մնան ուղիներով և, ինչպես մյուս բոլոր եկեղեցիները, օգտվել մնան ավանդություններից:

Եվ որովհետև հայ եկեղեցու հակառակորդները իրենց հարվածների համար թիրախ էին դարձնում, ասելով, որ հայ եկեղեցին առաքելական չէ և թե այն հիմնվել է միայն Դ դարի սկզբներին Գրիգոր Լուսավորչի կողմից, ուստի Ջենոն կայսեր ժամանակ հայտնաբերված Գրիգոր Լուսավորչի նշխարների գյուտը և այդ առիթով կազմակերպված տոնախմբությունները, հանդիսությունները, նրա նշխարների վրա կառուցվող հուշակապ եկեղեցին հայ եկեղեցական գործիչների համար լավագույն առիթ է դառնում ավանդությունների հողի վրա՝ ցույց տալու համար, որ Գրիգոր Լուսավորչին հայ եկեղեցու այն հիմնաքարն է, որը դրված է Թադեոս առաքյալի սկսած գործի վրա, այսինքն Գրիգոր Լուսավորչի մեծարումը կապված է այն իրողության հետ, որ նա եղել է Թադեոս առաքյալի գործի շարունակողը: Ահա այս մտայնության առաջացման ներքո էլ շարադրվել է Ագաթանգեղոսի Պատմության կամ Գրիգորի Վարքի մեզ չհասած հայկական այն խմբագրությունը, որը ասորերենի այս համառոտ թարգմանության համար օրինակ է ծառայել: Այն, ինչպես ցույց են տվել նաև եվրոպացի գիտնականները, եղել է նաև Գեորգ արաբաց եպիսկոպոսի ձեռքի տակ, երբ վերջինս շարադրել է իր 714 թ. գրած մեզ հայտնի նամակը: Սակայն երկու այս քննադրերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ դրանք ունեն նաև տարբերություններ. մի փաստ, որը հաստատում է ժամանակի ընթացքում մեզ չհասած այդ խմբագրության մեջ եղած այդ փոփոխությունների մասին, որին դժբախտաբար ուշադրություն չի դարձրել նաև Մ. վան Էսբրոեքը: Այսպես ասորերեն համառոտ թարգմանության մեջ կա մի հատված, որտեղ պատմվում է, որ հայոց Տրդատ թագավորը հայ մեծամեծների հետ Գրիգորին Խոալիա՝ Հոռն է ուղարկում և տալիս մի նամակ Հոռնի պատրիարք Լեոնտիոսի անունով: Կա այդ նամակի բովանդակությունը, որի մեջ Տրդատը պատմում է, թե ինչպես ինքը չարքել է Գրիգորին, բայց աստվածային շնորհի օգնությամբ ճշմարիտ հավատին են դարձել, և դրա համար Գրիգորին հայ մեծամեծների հետ ուղարկում է, որ նրան ձեռնադրեն⁸⁷: Հոռնի պատրիարքը ուրախությամբ կարդում է նամակը, ապա հավաքում եպիսկոպոսներին ու կղերականներին և սուրբ Գրիգորին հայերի կաթողի-

կոս հռչակում (asrakh-արախ)⁸⁷: Ուրեմն, ըստ այս հատվածի, Գրիգոր Լուսավորչին Հոռն է գնացել և այնտեղ ձեռնադրվել ու հայոց կաթողիկոս հռչակվել: Սա, ինչպես դժվար չէ կոահել, մի պատմություն է, որը շատ ավելի ուշ է հերյուրվել, և ավելացվել է Հոռնի եկեղեցու համակիր գործիչների կողմից, որպեսզի ցույց տրվի ոչ միայն այն, որ հայ եկեղեցին ինքնուրույն չի եղել, այլ նաև այն, որ նա կախման մեջ է Հոռնի Պապից: Մեր այս ենթադրությունը, որ տվյալ հատվածը հետագայում է ավելացված, հաստատվում է այն իրողությամբ, որ նույն սկզբնաղբյուրից օգտված Գեորգ արաբաց եպիսկոպոսի մոտ խոսք անգամ չկա Գրիգոր Լուսավորչի Հոռն գնալու կամ այնտեղ ձեռնադրվելու ու կաթողիկոսական իրավունք ստանալու մասին. այդ նամակում հետևյալն ենք կարդում. Տրդատ թագավորը «հրամայեց նրանց, ովքեր սատրապների ու մեծամեծների մեջ ավագ էին, հավաքվեն և գնան օրհնյալ Գրիգորիոսի հետ Կապադովկիա երկիրը, որպեսզի նա ընդունի քահանայությունը և հայոց երկիրը վերադառնա: Նրանք եղան Կեսարիա քաղաքում, այնտեղ տեսան օրհնյալ Լեոնտիոս եպիսկոպոսին և երբ նրան պատմեցին Հայաստանում կատարված այս իրադարձությունների մասին, նա Գրիգորիոսին եպիսկոպոս ձեռնադրեց՝ հավաքելով իրեն ենթակա եպիսկոպոսներին⁸⁸:

Այստեղ համարյա նույն հատվածներն են, միայն հասկանալի է, թե ինչպես հետագայում գիտակցաբար կեղծիք է կատարվել. Կեսարիան դարձել է Հոռն և Լեոնտիոս⁸⁹ էլ՝ Հոռնի պատրիարք: Պարզ է, որ Գեորգ արաբաց եպիսկոպոսի ձեռքին եղել է Ագաթանգեղոսի Պատմության կամ Գրիգորի Վարքի հայկական խմբագրության այն օրինակը, որը դեռ մնան փոփոխությունների չէր ենթարկվել: Այս բոլորը խոսում են այն մասին, որ մեզ հասած ասորերեն համառոտ այս թարգմանությունը 714 թ. հետո է կատարված. թե ե՞րբ, ճշգրտորեն ասելը դժվար է: Այն պետք է թարգմանված լինի Ը—Ժ դարերի միջև ընկած ժամանակահատվածում, և այդ փոփոխություններն էլ ավելացել են տվյալ այդ ժամանակում: Համեմայն դեպս հետագայում կատարված մնան ավելացումներն ու փոփոխությունները ոչնչով չեն արժեզրկում Ագաթանգեղոսի Պատմության կամ Գրիգորի Վարքի ասորերեն այս համառոտ թարգմանության մեզ համար ունեցած կարևո-

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 344, § 289:

⁸⁸ Հ. Միքելոսյան, Հայ-ասորական, էջ 198:

⁸⁹ Ղևոնդիոս եպիսկոպոսը:

⁸⁶ M. van Esbroeck, Le résumé, pp. 343, § 237.

րությունը: Առնվազն Թադեոս առաքյալի Հայաստանում քարոզելու ու նահատակվելու պատմության առկայությունը այնտեղ դրան տալիս է եզակի նշանակություն: Ինչպես տեսանք, ընդհանրապես ասորական աղբյուրները մեր եկեղեցու պատմության մեջ մույթ մնացած որոշ հարցերի լուսարան-

ման գործում խոշոր ծառայություն են մատուցում, և մենք այսօր այդ աղբյուրների հաղորդած փաստերի հիման վրա կարող ենք ասել, որ Թադեոս ու Բարթողիմեոս առաքյալները եկել են Հայաստան, քարոզել ու հայկական եկեղեցու առաջին հիմնադիրներն են եղել:

